

Rafał Czachor

"Движение по спирали :
политическая система России в
ряду других систем", Д. Фурман,
Москва 2010 : [recenzja]

Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego nr 2, 151-158

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Rafał Czachor

Д. Фурман, *Движение по спирали. Политическая система России в ряду других систем*, Издательство «ВесьМир», Москва 2010, 168 стр.

Rozpad Związku Radzieckiego spowodował, że Rosja, a wraz z nią cały obszar byłego imperium, znalazł się w okresie przejściowym, stanie transformacji, który – w opiniach licznych badaczy – w bliżej nieokreślonej przyszłości miał w nowopowstałych państwach zakończyć się ustabilizowaniem wartości demokratycznych i gospodarki rynkowej. Z perspektywy dwóch dekad przemian należy stwierdzić, że dogmat o nieuchronności demokratyzacji obszaru postradzieckiego nie wytrzymał konfrontacji z rzeczywistością. Znakomitej większości państw byłego ZSRR nie udało się zakończyć transformacji petryfikacją systemu demokratycznego, funkcjonują w nich własne systemy hybrydalne, łączące pewne pozostałości poprzedniego niedemokratycznego systemu z wprowadzonymi w ograniczonym zakresie pluralizmem i wielopartyjnością. W przypadku największego państwa postradzieckiego, pojawienie się takich pojęć jak „suwerenna demokracja” udowadnia, że okres przejściowy Rosja ma za sobą: wykształcony ustroj polityczny jest rezultatem wielowiekowego doświadczenia władzy absolutnej, wynika ze specyfiki kulturowej, ale jednocześnie dowodzi że kraj nie będzie dążył do naśladowania zachodnich wzorców ustrojowych. Do takich wniosków dochodzi czytelnik będącej przedmiotem niniejszej recenzji pracy.

Monografia *Ruch po spirali. System polityczny Rosji wśród innych systemów* autorstwa uznanego rosyjskiego badacza Dmitrija Furmana jest pracą dokonującą podsumowania dwóch dekad rosyjskiej transformacji. Podzielona została ona na pięć rozdziałów, przedstawiających chronologicznie: genezę i narodziny systemu, jego rozwój, charakterystykę rozwiniętego systemu, wzrost wewnętrznych sprzeczności, prowadzących do „ostatniego kryzysu” i możliwe rozwiązania wyjścia z kryzysu. Tytułowa spirala odnosi się do najważniejszej tezy monografii, iż współczesny system polityczny Rosji jest prostym odtworzeniem historycznie ukształtowa-

nych instytucji i mechanizmów zachowań politycznych, znanych w czasach carskich i radzieckich.

Analizując narodziny współczesnego systemu politycznego Rosji, badacz podkreśla że „demokratyczna rewolucja”, jak określa on konsekwencje *pierestrojki* i rozpad ZSRR, przyniosła poważne zmiany systemowe, *de facto* „wykoleiła” Rosję z historycznie ukształtowanych politycznych torów (gdzie samodzierżawie i bolszewizm stanowiły bliskie sobie i swoiste Rosji reżimy, potwierdzając tym samym słowa Nikołaja Bierdiajewa, że rosyjski komunizm więcej czerpie z Iwana Groźnego niż z Karola Marksa). Następne lata (dekada rządów Borysa Jelcyna) były, zdaniem Furmana, czasem stopniowego powrotu do modelu władzy bezalternatywnej i niepoddanej kontroli, choć odmiennego od modelu radzieckiego. Badacz słusznie zaznacza, iż współczesny system polityczny Rosji współdzielili swoje cechy charakterystyczne z innymi systemami określanymi przez niego „imitacyjnymi demokracjami”, m.in. Kazachstanu, Białorusi, Algierii czy Wenezueli. Rozwój nowego systemu po 1991 roku niewątpliwie został zdeterminowany okolicznościami upadku poprzedniego. Jako dwie główne przesłanki zaskakująco szybkiego i bezkrwawego rozpadu ZSRR autor określa bankructwo idei komunistycznej i niepowodzenie Gorbaczowowskiej wizji renesansu leninowskiego w warunkach globalnego odejścia od utopijnych, quazireligijnych ideologii oraz federacyjny charakter państwa radzieckiego, który w okresie *pierestrojki* przyczynił się do wzrostu samodzielności lokalnych elit i emancypacji poszczególnych republik.

Zastanawiając się nad przyczynami niepowodzenia demokracji większości państw postradzieckich, rosyjski naukowiec podkreśla, że głoszenie przez władze wszystkich republik haseł przywiązania do demokracji i wolnego rynku nie było świadomym kłamstwem, ale raczej swoistym rozumieniem tych pojęć. W tym kontekście modelowym przykładem wydaje się zachowanie Jelcyna, który, wedle jego własnych słów, niejednokrotnie „formalnie naruszając zapisy konstytucji, podejmując antydemokratyczne kroki, działał w celu wzmocnienia demokracji i praworządności” (s. 27). Natychmiastowe ustanowienie reżimu demokratycznego w Rosji nie było, zdaniem Furmana, brane pod uwagę. Deklaracje demokracji i przywiązania do zasad praworządności miały charakter

formalny, bez napełniania ich rzeczywistą treścią. Przyczyn tego stanu autor publikacji upatruje przede wszystkim w rosyjskiej kulturze politycznej: braku doświadczenia w wybieraniu władzy zwierzchniej, nostalgii za czasami „porządku”, w imię którego można byłoby poświęcić zdobycze demokracji, postrzeganiu demokracji jako ustroju zupełnie obcego Rosjanom, niosącego chaos i zagrożenie oraz rozpadzie więzi społecznych i skrajnej atomizacji. Zarówno społeczeństwo, jak i elity rosyjskie w obliczu upadku państwa radzieckiego, pamiętając o poprzednich rewolucjach, poważnie obawiały się zarówno anarchii, jak i krwawej dyktatury. W tej sytuacji, gdy nie było alternatywnych wobec demokracji rozwiązań ustrojowych, jednak ze względu na uwarunkowania psychologiczne wprowadzenie demokracji okazało się niemożliwe, wykształcił się ustrój autorytarny, imitujący demokrację, kamuflujący swoją istotę, jednak będący najbardziej naturalnym sposobem wyjścia z politycznego kryzysu (s. 35).

Rozwojowi współczesnego rosyjskiego systemu politycznego poświęcony jest obszerny rozdział drugi recenzowanej monografii. Obejmuje on okres prezydentury Borysa Jelcyna, w czasie której w kilku poważnych kryzysach hartował się system bazujący na zmonopolizowaniu sceny politycznej przez obóz władzy, wykluczeniu możliwości alternacji władzy, stworzeniu wrażenia bezalternatywności. Godny odnotowania jest fakt, iż podobne kryzysy miały miejsce w wielu innych republikach postradzieckich – kryzys konstytucyjny przeżyła Białoruś, konflikty głowy państwa z parlamentem destabilizowały politykę Kazachstanu, Azerbejdżanu czy Białorusi, a zatem rozwój sytuacji w Rosji nie odbiegał od logiki wydarzeń na całym obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw. Pierwszy poważny konflikt na rosyjskiej scenie politycznej miał miejsce w 1993 roku: jego stronami był parlament i głowa państwa, a spowodowany był „docieraniem się” aktorów politycznych w ramach nowych uregulowań prawno-ustrojowych. W jego rezultacie nastąpiła zmiana konstytucji, potwierdzająca dominację prezydenta, który nie bez kozery był określany „carem Borysem”. Kolejny kryzys miał miejsce w 1996 roku i związany był z wyborami prezydenckimi. Mimo niepopularności w społeczeństwie rosyjskim, chorującym i ponoszącemu dotkliwe porażki polityczne Jelcynowi udało się pozostać na zajmowanym stanowisku. Sprostanie Jelcyna

i jego „rodziny” – politycznego *entourage*’u tak poważnemu wyzwaniu udowodniło, że petryfikuje się system rządów, w którym obóz rządzący podejmuje kluczowe decyzje, w tym dotyczącego tego, kto będzie rządzić, zaś pozostali aktorzy polityczni nie mają szans na zdobycie władzy, a społeczeństwo zaakceptuje każde narzucone przez Kreml rozwiązanie. Autor monografii podkreśla, że wykształcenie się takiego stanu rzeczy byłoby niemożliwe bez sprzyjających warunków społecznych: w rosyjskiej świadomości strach przed zmianą na szczytach władzy i ewentualnym chaosem może być dużo silniejszy niż niezadowolenie z działań rządzących (s. 79). Ostatni z kryzysów „dojrzewający” system polityczny Rosji przeżył w 1999 i 2000 roku, gdy Jelcyn i jego zaplecze podjęli decyzję o przekazaniu władzy następcy, gwarantującemu kontynuację linii politycznej i nietykalność odchodzącemu prezydentowi.

Dmitrij Furman szeroko opisuje kulisy operacji poszukiwania następcy i ich „doświadczenia premierostwem”, w której oprócz politycznej sprawności i efektywności wiele znaczącym czynnikiem była lojalność i wierność obozowi Jelcyna (z tego ostatniego powodu na namaszczenie na prezydenta nie mogli liczyć tak skuteczni politycy Jewgienij Primakow i Wiktor Czernomyrdin). Sterowana przez „rodzinę” Jelcyna błyskawiczna kariera Władimira Putina w latach 1999-2000 sprawiła, iż do tej pory praktycznie nikomu nieznanemu urzędnik państwowy do wyborów prezydenckich w marcu 2000 roku przystępował nie jako jeden z wielu pretendentów, ale rzeczywisty przywódca, któremu społeczeństwo winno wyrazić wotum zaufania. Zdaniem Furmana wybory te miały bezalternatywny charakter, sprowadzały się do aktu lojalności wobec panującej władzy (s. 96).

Rozdział drugi monografii uzupełnia analiza poczynań obozu rządzącego, służących umocnieniu systemu politycznego bazującego na bezalternatywnej władzy prezydenta. Wątek ten Furman rozpatruje w kontekście sześciu elementów. Pierwszym było pokonanie separatyzmów wewnątrz Federacji Rosyjskiej, podporządkowanie lokalnych władz podmiotów państwa rosyjskiego (reorganizacja Rady Federacji – izby wyższej parlamentu, zmiana sposobu wyłaniania gubernatorów, wprowadzenie okręgów federalnych jako superstruktur kontrolujących wszystkie republiki, kraje i obwody wchodzące w skład federacji) oraz opanowanie sytuacji na Kauka-

zie poprzez zainstalowanie „wasalnych”, jak pisze autor, reżimów w niepokornych republikach (zwłaszcza w Czeczenii, gdzie rządzący klan w zamian za uznanie zwierzchności Moskwy i zagwarantowanie oczekiwanych wyników wyborów posiada *de facto* wolną rękę w polityce wewnętrznej).

Drugim elementem wzmocnienia systemu było podporządkowanie władzom oligarchów, którzy odgrywali kolosalną rolę w utrzymaniu przy władzy Jelcyna oraz wynieśli na fotel prezydenta Władimira Putina. Względędy utracili oligarchowie popierający obóz rządzący, a w szczególność niełaskę popadł Borys Bierzowski, jawnie przeszkadzający rządzącym elitom w przekazaniu władzy W. Putinowi.

Trzecim elementem stało się stworzenie sprawnego partyjnego zaplecza obozu władzy – zadanie takie spoczęło na nowym ugrupowaniu Jedinaja Rossija, głoszącemu hasła patriotyzmu, tradycjonalizmu, lecz w istocie będącemu bezideowym tłem dla „narodowego lidera”. Przemozny wpływ Kremla na system partyjny sprawił, iż wykształcił się, używając pojęcia Furmana, „quazijednopartyjny system” w którym oprócz dominującego ugrupowania istnieje inna prokremlowska, bardziej lewicowa Sprawiedliwa Rosja oraz ugrupowania niezależne od władz, lecz godzące się na rolę koncesjonowanej opozycji w postaci Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej Giennadija Ziguanowa czy Liberalno-Demokratycznej Partii Rosji Władimira Żyrinowskiego.

Kolejnym elementem umocnienia systemu stało się wzmocnienie pozycji sił specjalnych w państwie oraz przeprowadzenie szeregu specoperacji, kształtujących w społeczeństwie jednocześnie poczucie zagrożenia bezpieczeństwa, jak i oparcia w sprawnej strukturze administracji państwowej. Istotnym elementem konstruującym nowy system polityczny, a zarazem udowadniającym jego dojrzałość było podjęcie zagnieżdzenia w świadomości społeczeństwa, dodajmy wciąż zagubionego w procesie transformacji, nowej ideologii – „suwerennej demokracji”. Wreszcie, zaostrażając retorykę i zgłaszając prawo do samodzielnego uczestnictwa w budowie ładu światowego, władze rosyjskie udowodniły, że czas przejściowy kraj ma za sobą, a wzmocniony wewnętrznie, ze spetryfikowanym systemem politycznym będzie dążyć do odbudowy utraconych w latach 90. XX wieku stref geopolitycznego wpływu.

Bezproblemowe przekazanie władzy Władimirowi Putinowi, a następnie jego zwycięstwo w wyborach powszechnych autor traktuje jako dowód na okrzepnięcie i ustabilizowanie się współczesnego systemu politycznego Rosji, który wszedł w swój „złoty wiek”. Okresowi temu poświęcono trzeci rozdział monografii. Wbrew poglądom o indolencji obozu Jelcyna, obejmującemu po nim schedę Putinowi pozostało jedynie doskonalenie systemu. W szybki sposób władza osiągnęła położenie, w której nie istniały dla niej żadne poważne zagrożenia: ustabilizowana została sytuacja w Czeczenii, parlament utracił samodzielność, podobnie jak i oligarchowie, regionalne elity prześcigały się w wyrażaniu lojalności, środki masowego przekazu stały się narzędziami polityki informacyjnej Kremła, praktycznie nie istniała polityczna opozycja, sytuacja ekonomiczna, jak i pozycja państwa na arenie międzynarodowej zdecydowanie poprawiła się. Autor zauważa, że tak szerokich uprawnień i swobody w działaniu, jak w kulminacyjnym momencie rozwoju współczesnego systemu politycznego Rosji, nie mieli ani carowie, ani radzieccy sekretarze (s.129). Koniec drugiej kadencji Putina badacz wiąże z początkiem narastania kryzysu wewnątrz systemu – używając porównania do rozwoju organizmu żywego – Furman stwierdza, iż osiągnął on szczytowy moment rozwoju. Rezygnacja ze zmiany konstytucji i przekazanie urzędu prezydenta Dmitrijowi Miedwiediewowi, wbrew logice rozwoju systemu politycznego w którym „nie ma byłych władców”, podyktowane było, zdaniem Furmana, chęcią zachowania choćby minimalnej łączności z „demokracją europejską” i odróżnienia się od „dyktatur trzeciego świata” (s. 139). Tym samym rosyjski przywódca zatrzymał się przed swoistym Rubikonem, wyznaczając granice rozwoju systemu bezalternatywnej władzy prezydenckiej.

Czwarty rozdział monografii poświęcony jest analizie czynników destabilizujących system i potencjalnie zagrażających jego trwałości. Za słabość każdej demokracji imitacyjnej badacz słusznie uważa immanentne napięcie pomiędzy zachowywaną demokratyczną formą a autorytarną treścią ustroju. Napięcie to nie jest zagrożeniem dla systemu, dopóki nie ujawnia się ono na poziomie społecznym. W przypadku społeczeństwa rosyjskiego, jak i innych społeczeństw postsowieckich, znaczna część ludzi, przede wszystkim średniego i starszego pokolenia, skłania się ku znanym sobie

z czasów ZSRR mechanizmom władzy. Obiektywnie zachodzące procesy społeczne z czasem jednak wywołą falę niezadowolenia z utrzymywania fasadowej demokracji, bez wprowadzania jej rzeczywistych mechanizmów – w tym Furman upatruje pierwszego zagrożenia dla rosyjskiego systemu politycznego. Potęguje je pograżanie się obozu władzy w iluzorycznym świecie pozbawionym sprzężenia zwrotnego, dającego rządzącym sygnały o zapotrzebowaniach społecznych i koniecznych reformach. Drugim czynnikiem osłabiającym system jest rozrost aparatu biurokratycznego do rozmiarów niespotykanych w czasach ZSRR. Poddawanie politycznej kontroli i biurokratycznym procedurom obszarów życia niezwiązanych bezpośrednio ze sferą państwa sprawia, że obniża się intelektualny i moralny potencjał zasobów kadrowych oraz rozwijają mechanizmy korupcyjne. Kolejny istotny element – brak ideologii konsolidującej społeczeństwo oraz elity rządzącej. Jeśli w okresie Jelcynowskim rolę swoistego zamiennika ideologii komunistycznej wypełniała wizja powstania demokratycznego społeczeństwa i gospodarki rynkowej, „powrót do cywilizacji światowej”, to w obecnych warunkach spoiwem elit, ale już nie społeczeństwa, jest zwykła lojalność wynikająca z klientelistycznych powiązań.

Zdaniem badacza brak żadnego jasnego wyobrażenia o przyszłości kraju, planu realizacji wyznaczonego celu sprawia, że cechą obecnego systemu pozostaje wewnętrzna sprzeczność i niejasności (s. 152). W tych warunkach, zdaniem Furmana, nieoczekiwany kryzys systemowy jest nieunikniony, choć jego formę i czas nie da się przewidzieć. Za najbardziej pożądany scenariusz badacz uważa „odgórną rewolucję”, wyrażającą się w świadomym demontażu obecnego systemu i budowie pełnowartościowej demokracji. Transformację tę autor określa jako łatwiejszą, niż dokonana na początku lat 90.: funkcjonuje własność prywatna, nie ma totalitarnej ideologii, a zmiany konstytucyjne w początkowym etapie transformacji nie byłyby konieczne. Podstawową trudnością byłoby jednak powstanie (dosłownie: stworzenie) demokratycznej opozycji przeciwko rządzącym – kreowanie opozycji wobec samemu sobie, jest – według słów Furmana – „psychologicznie nienaturalne” i nie ma analogicznych przykładów w historii (s. 155).

W ostatnim, zastępującym zakończenie, rozdziale pracy badacz stara się krótko zarysować możliwe scenariusze rozwoju sytu-

acji i wyjścia z systemowego kryzysu. Pierwsze rozwiązanie to ukształtowanie się ustroju demokratycznego – trzecia (po 1917 i 1991 roku, ale tym razem udana) próba demokratyzacji. Jej potencjalny sukces byłby wynikiem postępującego rozwoju społeczeństwa rosyjskiego, które jest coraz bardziej świadome i aktywne. W myśl tego scenariusza odbyłyby się wolne wybory, w rezultacie których zwycięska partia nie dążyłaby do monopolizacji sceny politycznej i utrzymania modelu władzy bezalternatywnej. Aby się on zrealizował, musiałyby współgrać dwa elementy: przekazanie władzy przez obecnie rządzących przy jednoczesnym zachowaniu przez nich politycznej relewancji. Taka sytuacja, w której przegrany dotychczasowy władca zachowuje polityczne życie w rosyjskich warunkach stanowiłaby zupełne *novum*, stąd też jest zdaniem badacza mało prawdopodobna. Drugi scenariusz zakłada nieudaną próbę demokratyzacji i powrót do modelu władzy bezalternatywnej. Scenariusz ten niejednokrotnie realizował się w krajach „trzeciego świata”, więc jego prawdopodobieństwo, również ze względu na typowo „rosyjskie” uwarunkowania kultury politycznej, jest dużo większe. Ukształtowanie się nowego systemu władzy bezalternatywnej oznaczałoby dalszy „ruch po spirali”, a więc powtarzanie znanego już cyklu prowadzącego przez fazę rozwoju do kolejnego kryzysu.

Recenzowana praca, będąca ostatnim dziełem zmarłego w 2011 roku wybitnego socjologa i politologa, jest bez wątpienia jedną z najlepszych prac omawiających meandry rozwoju życia politycznego współczesnej Rosji. Jasno zarysowana teza, wokół której skonstruowana została praca, doskonały warsztat badawczy oraz odnośnienie faktów do szerszego, międzynarodowego kontekstu sprawiają, że dla każdej osoby zainteresowanej przemianami społeczno-politycznymi Rosji monografia ta winna być lekturą obowiązkową.